

אריך נוימן : על מרק שאגאל

מרק שאגאל. הצייר המוזר מוויטבסק נחשב דרך־כלל רומנטיקן, צייר פולקלוריסטי. יש המטעימים את תכונתו ה"ילדית" או הפרימיטיבית, אחרים מטעימים את הצד האידילי של נעוריו בעיירה קטנה, או את סביבתו היהודית. אך כל הפירושים אלה מתעלמים מן העיקר.

אין הוא צייר גדול מן הסוג שבצמיחתו המודרנת הוא מקיף והולך שטחים גדולים יותר ויותר של העולם החיצון או הפנימי. אין הוא גם צייר תהפוכה כוונ־גוף, שבכל עץ־ברוש בפרובאנס היה חוזה בכל להט נפשו את העולם המודרני הקס־ונולד. אבל יחיד הוא במינו בעומק הרגש שהעבירו בדרך הביטויים השטחיים של הוויתו הפרסונאליסטית אל דימויי־היסוד של העולם, המסד שתחת כל הוויה אישית.

קראו לתמונותיו שירים, קראו להן דימויי־חלום, להרמיזו שכוונת ציורו התפשטה אל מישור המנותק מכל ציור — אפילו זה של ימינו־אנו. אולי רק הסוריאליסטים, שמטעם זה קראו לו לשאגאל הסוריאליסט הראשון, שותפים היו לכוונתו, שבמובן מסוים אפשר לקורא לה היעדר־כוונה. אבל — וזהו עצם־עצמו של הענין — שאגאל אינו סוריאליסט הפועל מתוך חוסר־הכרה עיור של אסוציאציה פרוידיא־נית חפשית. מציאות עמוקה, אך בשום פנים לא בלתי־מעוצבת, מוחשת ביצירתו. החוק החלומי של תמונותיו נובע מתוך איזו אחדות־רגש, המשתקפת לא רק בהתפתחות הסגולית של המיגוון אלא גם בזיקה בין הסמלים הנערכים מסביב למרכז הטבעי של התמונה. מרכזים סמליים אלה בתמונותיו של שאגאל הם בלי ספק מוצרים ספונטניים של האל־מודע שלו, ולא גזורים מן האני שלו. התודעה המבצעת את ציורו נוהה אחר הלך־הרוח וההשראה של האל־מודע. האחדות וכוח השיכנוע בתמונותיו הם ביטוי לצייתנות שבה הוא מקבל את כוונת האל־מודע שלו. כמדיום, שאינו נזקק לרשמים ולהשפעות של העולם הסובב אותו, הוא הולך אחר הקול הפנימי הדובר אליו בלשון של דימויים.

כאן אנו נוגעים בפרדוקס יהודי מרכזי אצל שאגאל: נבואה שבה אין האלוהי מדבר במלים, כמימות־עולם, אלא בלשון המסתורין והדימוי — סימן מובהק לתהפוכה שהתחוללה בנשמה היהודית.

הלשון, ויותר מכל — לשון הדת הנבואית, אכן מעוגנת היא באל־מודע, על זרם הדימויים שלו; אבל היהדות והנבואה היהודית הוטבעו בחותם ההדגש האָתי של תודעה ששאבה את כוחה המרכזי מדמיונה אל כוחו המרכזי של האָל היחיד. הדרכתו הקטגורית של הרצון הנבואי הוזה חידדה כל־כך את כוונתם של כוחות האל־מודע הניצבים מאחור, ליהטו וליבנה אותה כל־כך, עד שקיפחו הדימויים את צבעיהם; הפרחים הסגוגניים של חיי הנפש נשרפו לאָפר.

אך בשאגאל צץ בפעם הראשונה משהו בעצם אותו רובד נפשי שממנו שאבה הנבואה היהודית את כוחה, ומשהו זה מדבר בלשון של דימויים וצבעים. במצב ההיסטורי החדש, שבו חלה בעם היהודי תמורה בעומק המרכזי של האל־מודע שלו, מדברת הנבואה בלשון חדשה ומשמיעה תכנים חדשים — ראשיתה של בשורה יהודית חדשה לעולם. נשמת היהדות, שההכרח דחק אותה לתוך קליפת הבידוד, משתחררת, מעמיקה שרשיה באדמה, ומתגלה באביב־ליבלוב חדש.

למעוף־עין ראשון דומה כי אין שום דבר רב־רושם במיוחד בקרנתות היהודית של שאגאל. הפולקלור, האידיליה של הכפר, העיירה היהודית על הבורגנות הזעירה שלה, זכרונות־ילדות — שוב ושוב זכרונות־ילדות. מה חשיבות לעיירה היהודית הזאת, לכל קרובי־המשפחה וזוגות המאורסים האלה, לתמהונים ולמכנרים האלה, לחגים ולמנהגים האלה, לנרות־השבת ולפרות, לספרי־התורה וגדרות־הכפר האלה? ילדות — זאת הסביבה שממנה לא נמלט שאגאל מעודו ואליה הוא חוזר וחוזר, בלי שים לב לפאריז ולאירופה, למלחמות־עולם ולמהפכות. כל זה יכול להיות נחמד ונוגע־אל־הלב, אלא אם כן נבחר לראות בכך רגשנות חולנית. בדין יכול אדם לשאול: האם זה הכל? מה כל הרעש? האם אין כל זה אלא זריאציה של פרימי־טיביזם מודרני, רק מין אמנות עממית ססגונית, רומנטית? שאגאל לא יתן לנו כל תשובה, מסתבר שלא יידע כל תשובה; רק חייך יחייך ויוסיף לצייר את עולמו הססגוני, אותם בתים קטנים, אותם זכרונות־ילדות, אותם קטעים צבעוניים של עולם שחרותו: פרות וכינורים, יהודים וחמורים, נברשות וחתן־וכלה. אבל בתוך אלה יש מלאכים וירחים, אִשים בוערות, ועינו של אלוהים בכפר. שכן מה היא הילדות אם לא תור המאורעות הגדולים; הזמן שבו הדמויות הגדולות, סמוכות וקרובות, מציצות מאחרי פינת הבית השכן; הזמן שבו סמליה העמוקים ביותר של הנפש הם ממשיות שפכל יום, והעולם עודו מאיר באורם של נבכי־מעמקיו? הילדות הזאת זרועותיה שלוחות לאחור, אל קדמת הטרומ־היסטוריה, והיא מחבקת ברוך את מלאכיו של אברהם כאת חמורו של השכן; היא חוזה את החתונה ואת הפגישה בין החתן לפלה באותה שמחה ובאותה צבעוניות קורנת שבהן היא חוזה את האביב ואת לילות־הירח של אהבה ראשונה. בילדות זו עדיין אין חציצה בין אישי לעל־אישי, בין קרוב לרחוק, בין ספוגי־הנשמה לעולם החיצון; החיים זורמים להם מלאים ושלמים כשהם מצרפים יחד את האלהות ואת האדם, את החיה ואת העולם, בזיוו ובצבעוניותו של הסמוך. סימולטניות זו של פנים וחץ, התופסת את העולם בנפש ואת הנפש בעולם; סימולטניות זו של עבר ועתיד, החוזה את הבטחת העתיד בעבר הרחוק ואת אשמת הדורות בחרדת ההווה — זאת היא מציאות ילדותו של שאגאל, והמציאות הנצחית של הדימויים הקדמוניים חיה בזכרון־ויטבסק שלו.

מטעם זה אין בתמונותיו מעלה ומטה, אין עצם קשוי, חסר רוח־חיים, אף לא קו מבדיל בין אדם לחיה, בין האנושי לאלוהי. בהתלהבות האהבה עדיין חובש האדם את ראש־החמור של טבעו הבהמי וקלסטר־הפנים המלאכי מאיר בתוך שוד ושבר,

כל תמונותיו של שאגאל חדרות אור אלוהי רווי-נשמה — שאינו משתבר בפריזמה של התבונה — אור שבימי הילדות הוא ממלא את העולם כולו; המציאות כולה הופכת סמל; כל פיסת-עולם נהפכת לרו אלוהי. הדעת נותנת שאין שאגאל „יודע“ מאומה על מה שקורה לו בתמונותיו, אבל התמונות עצמן יודעות ומעידות על ידיעתן. הנה כאן האהובה, שוב ושוב, בגילגולים איך-קץ, כנשמה, כמלאך, וככוח נוסף-ההשראה של הנשיי. בתמונה אחת — דאי בלי דעת על החמור לוציוס, האדם התחתון שאין-לורתקנה בסיפורו של אפולאיוס — חובש הצייר ראש-חמור כשהוא עומד ליד לוח-הצבעים שלו ודמות-הנפש הנשיית מנחה את עיניו כלפי מעלה; בתמונה אחרת המלאך עצמו הוא המחזיק את לוח-הצבעים שלו, ויש שדמות הנפש מציצה מתוך הלוח. בכל מקרה הוא נותן ביטוי לידיעה האל-מודעת שידו מודרכת ושיצור ארצי מקבל השראה והדרכה מכוח בלתי-ארצי, על-איש. בכל החזיונות האלה הגברי הוא קהי, בהמי, מצומד לקרקע, ואילו הנשיי פורח בשלל-צבעיה של קרינה עליונה, בלתי-ארצית.

הטעמה זו של הנשיי משקפת איזה דבר חדש מעיקרו בהשקפת האנוש היהודי, שעד כאן נראה היה, ברוחו ובמסורו, אבהני עד היסוד בו, כדי-כך שהנשיי, המדופא והמבוזה כמעט, יכול היה לדבר אליו רק באפיקים תת-קרקעיים. אצל שאגאל לא רק הצד הנוגד והמפצה הוא המבקיע ופורץ, כמו בזרמים התחתיים המיסטיים של ההיסטוריה התרבותית היהודית; יותר מכך הריהו נביאה של מציאות חדשה הקמה ונולדת, נביאה של תהפוכה ממעמקים. דבר זה לבדו הוא הנותן לנו זכות לדבר על שליחותו הנבואית של שאגאל.

דמות-הנפש הנשיית הממלאה את עולמו של שאגאל חורגת מתחומו האישי שלו, ובעצם היא חורגת מגבולותיה של כל קונסטלציה יהודית טהורה בת-זמנו; כי המעגל שהיא שרויה במרכזו הוא המעגל הקדמוני של סמלים אב-טיפוסיים, סמלים כגון לילה או ירח, כלה או מלאך, אוהב או אָם. אבל מפליא הדבר, ואפייני למצבו של האדם המודרני ושל היהודי, שהאָם-עם-הילד לעתים רחוקות היא תופסת את מרכזו של תמונות אלו. האָם דמית-המאדונה עם הילד, המופיעה בתמונותיו של שאגאל, תמיד מילאה תפקיד רב-משמעות בחיים היהודיים, בכוח הרגשי המחדש של הנשיי. אך היא נשארה תמיד סמל של כוחות קיבוציים, ומעולם לא נתגלמה באמת ככוח נשיי אינדיבידואלי בחיים, או ככוח נשיי שבמעמקי נשמתו של הגבר היהודי. אך העיקר הוא ההתגלמות האינדיבידואלית של הנשיי אשר בנפש האדם, וכך מופיע הנשיי אצל שאגאל וחולש על תמונותיו; כעיווי של הנפש הקוסמת והמקסימה, המלהיבה ונוסכת-ההשראה, המשנה עולם מקצה אל קצה במפל-הפוכב של צבעיה.

מטעם זה מרכז יצירתו הוא זיקתו של הגברי אל הטיפוס הזה של הנשיי; ומטעם זה מבלבלת בנאהבים באורח מסתורי, חוזר וחוזר, ממשותו הכמוסה של העולם. ויטבסק של שאגאל, ובדומה לכך פאריו שלו, מלאות אותם חתנים-וכלות, שלעולם

אין הוא נלאה מלציירם; בהם חיות אפלתם של רידופייללה והאור הזוהב של התפשטות־הגשמיות. החמור־שבגוף יכול שימעד, יכול שיפרוש כנפיים ויגביה אל ממלכות־עליון; בדמות מלאך־ענק, אדום ולוהט, יכול שיאחו בגביע אשר בו ייך השפרון המקודש; ושוב, יכול שיהיה הירח עומד סמוך כל־כך לנאהבים עד שהגשר הרחוק, כשוליה של מציאות, מציין את גבול הטרנספיגורציה שבה הנאהבים, המלאכים והפרחים שולחים ידיהם זה אל זה, שבה השתזרות הדחף והנפש, האנושי והאלוהי, הצבע והאור, היא תמיד המיפגש האחד החי וקיים מאחרי כל היתר, פגישת החתך עם הכלה. אך זהו מפגש האל הטרנסצנדנטי עם פנימיותם הנשיית; הפגישה של "כתר" ו"שכינה", של האלוהים והנשמה, של האדם והעולם, המתרחשת במציאות הפנימית של כל זוג בארצות־החיים.

הסמליות הקבלית והחסידית של המיסטיקה הנבואית נעשית כאן מציאות של איש שכור־אהבה, אשר לז'ה־הצבעים העשיר שלו מעיד שהאדם היצר נברא בצלם־אלוהים, ואשר בתמונות שהוא מצייר מחיי האדם בעולם מתחדש מעשה־בראשית בכל עת תמיד.

הנאהבים הם חותמו של האלוהים בעולם, החותם שבו בריתו עם מציאות האדם מתאשרת בחינת קשת־ענן חדשה של הבטחה. כי למרות כל האימה, למרות כל הפוגרומים והצליבות, למרות כל השריפות והמלחמות, החיים הארציים האלה הם תנחומיה של האלהות עצמה, אם מקבלים אותם כחיי־סמל — כפי שהם באמת.

הפרה הלבנה, הרובצת ליד היהודי המעוטף בטלית־בדידותו, היא פיוסו של העולם האמתי; ובפפר הלילי, שבתיו הקטנים והעלובים עומדים נעווים ושפלים בין השדות והגדרות, נוגהת עינו הענקית, הפקוחה לרווחה של האלוהים (ר' התמונה בע' 79). תמיד היא צופיה בנו, תמיד היא רואה את העולם ואותנו בה בעצמה; בכל מקום היא מרכזו המציאות הנגלית לעין בדממה כישותו של האלוהים. האשה החולבת את הפרה הפחולה לאור הירח אולי רואה היא את העין הזאת פחות משהיא רואה את התרנגולות ואת הבתים; ובכל־זאת חולשת זו על עולם־הלילה והיא נפתחת בכל מקום בו היצור מגיע אל עצמו.

אך בעיקר בלילה ובאור־הירח, כשהפנימיות מדברת ועולם־הסוד נגאל, עומד העולם על עצמותו. ומשום כך הלילה הוא זמן של התעלות־החושים, שבו עוף־האש של הנשמה בדמות תרנגול לוהב חוטף את הנשיי והמוזיקה של הנאהבים חוזרת ומעצבת את העולם באותה אחדות־בראשית מושלמת שממנה צץ וקם בקדמת־הדברים.

אכן, העולם הפנימי הלוהט הזה של שאגאל — שבו דברים תופסים לא את מקומם הארצי אלא את המקום השמור להם בנפש, את המקום שהקצתה להם הבריאה שבעצם השעה הזאת עודנה בעיצומה — עולם זה בשום פנים אין הוא בדיה פורחת. גם אין הוא עולם הנסים והכפשים, שבו האדם היהודי, המקרב בתפילתו את ימות־המשיח לארץ, מתעופף מתוך ריפוז אקסטאטי על פני הזמן ההיסטורי של המציאות. לא כי, הרי זה עולם ארצי, ממשי של הנפש, ששרשיו הליליים

מעמיקים יותר משרשיהם של חיים ארציים סתם, מעמיקים עד לזרם הדימויים הקדמוני, המשקה ומרווה כל חי.

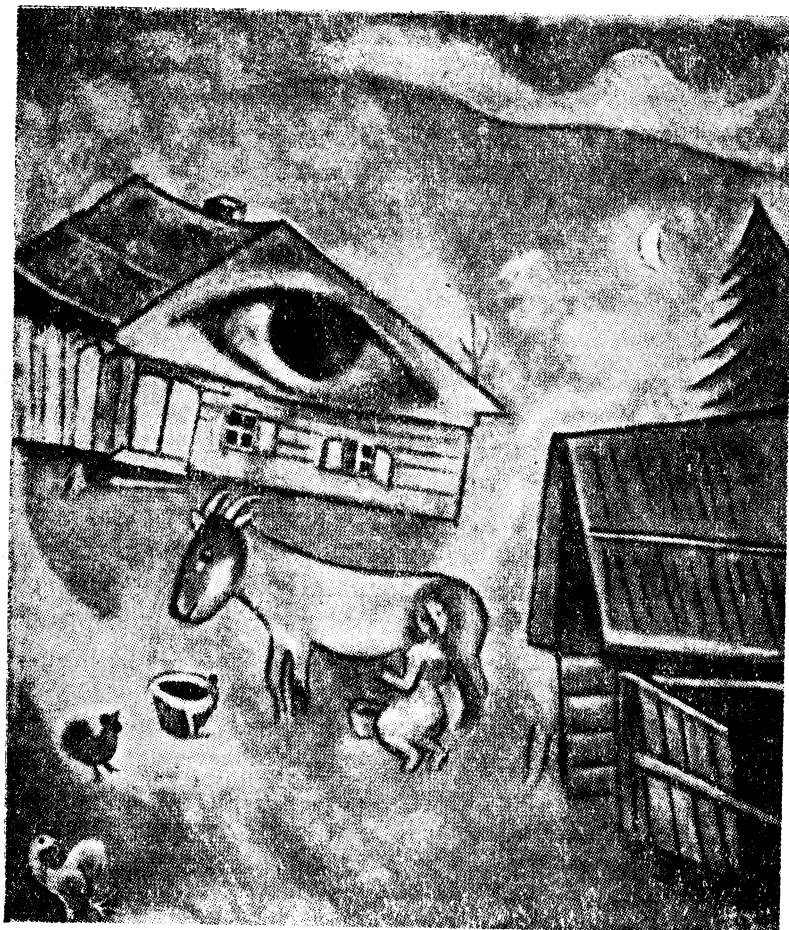
בעולם־הסמלים של שאגאל היהודי והנוצרי, האישי והקיבוצי, העפ"מיות הפרימיטיבית והמודרניזם המורכב, מותכים לנתך אחד בלי־ופרד. היהודי הנרדף, השחוט בעל־התפילים, מוקע כישוע על צלב הייסורים, והעגלה, המלאה כל אותם פליטים נפחדים שביתם עולה באש, עוברת על פני דמותו של הצלוב, המצרף את סבלם עם סבלו; כי קרבן וסבל מצויים בכל, ובכל מקום האנושות הצלובה מוקעת על צלבו של בן־האלוהים. אך בכפיפה אחת עם אלה רואים אנו את החיות העפ"מית של הבהמות; האיל והחמור נעשים דמויות „פאניות” מן התקופה העכ"מית הקדמונה, שבה המלאכי מצטלב עם האלוהי. כי הטבע הוא החיים על כל גודש הצבעים בלתי־האמצעי ועל כל העומק הטראגי שלהם, הבאים על גילויים בדחפים ויצרים ובשכרון־הפרא של האקסטאזה. חכמה שכורה ניגרת מן היין האדום והמוזהיר ומגופה הלבן של האשה לא פחות מאשר מן הצלב וספר־התורה, העירוב הנואש של עליון ותחתון בטבע האנושי נעשה צירוף־מקרים מסתורי של ניגודים במרכוס האחד של החיים.

כאן עבר ועתיד, עליון ותחתון, מותכים לתוך מציאות חלומית; כמו ביער־הקסמים של שאגאל, חוץ ופנים מופיעים כעולמות־אספקלריה, המשקפים עולם שלישי המסתיר מאחריהם ובהם את מציאותו האמיתית.

המציאות הזאת חיה היא ביהודי המתפלל וברב ממש כמו בשפחה העלובה ובשיפור, בתרנגול ובסוסון העייף. הטרנספיגורציה של החושניות בנאהבים הערומים היא התרנגול הלהב־היוקד, אשר קשתו האקסטאטית מתקמרת בתוך הלילה; והנאהבים בסירה או תחת הגשר מאירים כנרות־השבת או כשמש־הפלולות האדומה.

כל המישורים האלה של עולמו הפמוס של האלוהים מתגלים לעין בתמונותיו של שאגאל; מופיעים הם בעירוב־הגומלים הטבעי, רוצה לומר — האלוהי, הקובע את עולמה של הנפש; דבר־שטבע וסמל; צלם־רפאים ומציאות; ליצנות של חיים וקסמי נאהבים; דחף ערום ואקסטאזה דתית; חיילים בוזים והרקדנית הכסופה, בעלת זנב־הדג, של הנפש; שופרות־משפט ותהלוכת איך־קץ של דמויות אֶם־עם־ילד, הרבה „מרים” הנמלטות מצרימה; סופו האפוקליפטי של העולם ומהפכת־אוקטובר; ספרי־תורה, צלבים, נברשות, תרנגולות מקרקרות, חמורים אקסטאטיים וכינורות מאירים, שנגינתם מרחפת בין שמיים וארץ. ושוב ושוב עד בלי די, הירח.

האלהות מדברת בלשון של צבעים וסמלים. הריהם לבבו של עולם הרגש והאמת, אמת־הלב, המציאות החלומית התת־קרקעית, הנמתחת בהוויה כרשת של עורקים צבעוניים. שפן „העולם המציאותי” אינו אלא אֶשליה רפה הכופה עצמה על הפיקחים; רק עינו השכורה של האדם היוצר יכולה לראות את העולם האותנטי של הדימויים. באחת מתמונותיו של שאגאל טבוע המוטר המגלם בשבילו את סודם של כל חיי־אמת ושל כל דעת־אלוהים: Devenir flamme rouge et chaude



(„להיות ללהבה אדומה וחמה“). רק הלהבה, המסירות הקנאית האוורת את כוחותיה העמוקים של הנפשי שבאדם ומזרמתם, רק היא יכולה לגלות את סוד העולם ואת לבבו האלוהי.

אך כל זה אין להבינו במונח פנתאיסטי; אין זו קביעה אוניברסלית של מציאות האלוהי. עם כל שיצירתו של שאגאל קרובה למיסטיקה היהודית ולערכים סמליים דוגמת „התלהבות“ ו„דבקות“, אין לעוג לה עוגה צרה זו. עמקה והקפה של התגלות חופפים את עמקה והקפה של הפוונה הנפשית אשר רק לה היא מתגלה, אשר לה מתגלה העולם בכללותו כסוד יוצר. ואכן, כוונות והארות אל-מודעות דומות אנו מוצאים בכל הציור המודרני ובאמנות המודרנית בכללה, כמו גם באדם המודרני בכל מקום שהוא מגיע אל לבה של ממשות. כי הריאקציה נגד הכוחות המכניים וחסי-הנשמה, באדם כבעולם הטכני, ריאקציה זו היא מרידתה של הנפש וצלילתה של האנושות המודרנית פנימה.

התפרצותה וירידתה של הנשמה לתוך האדם היהודי — מאורע זה הממלא את שאגאל כדיבוק ושעליו הוא מכריז — ממשמשות היו ובאות זה מכבר. אלפי-שנים היו צריכות לעבור עד שיוכל האלוהי לרדת מן הגדלות הנוקשה של החוק המושל-בפל, מן הפסגה התלולה של הר-סיני, עד שיוכל לעשות דרכו בעולמות-הרוח המזהירים של הספירות הקבליות והסודות האלוהיים הטרנסצנדנטיים אל הלהט הארצי החמים של המיסטיקה החסידית.

עם הגלות נפתחה העדה היהודית המגודרת אל העולם, והירידה הזאת לתוך העולם, שהחלה בגולה, היא בתוך כך — זאת היא, על-כל-פנים, תקוותו הכמוסה של הגורל היהודי — עליית מציאותו הנפשית החדשה של היהודי. עם מזור זה, תערובת של געורים וזיקנה, פרימיטיביזם ודיפרנציאציה, להט נבואי ומוסר ארצי, בונה-עולם, חמרנות קיצונית ורוחניות בת-אל-זמן — ושאגאל הוא ביטוי מובהק לכל הסגולות האלו — עומד במזל של תמורה. העם היהודי שוב זורע את הזרעים שנאספו בקרבו משך דורות, והזריעה עומדת בסימן של התלפדות חדשה וכליון קרוב כאחד. התפוררות ורקב, עליית העולם הקדמוני על פני השטח, נפילת המלאכים — אך בכל אלה הנשמה נולדת מחדש. ואולם ככל לידה כך גם לידה זו של נשמת-האדם מתחוללת „inter urinas et faeces“. הערכים העליונים מתמוטטים, הנברשות נוטות ליפול, לשווא תוקעים המלאכים בשופר-המשפט ויהודים מגודל-יוקנים מגוללים את ספרי-התורה. הכל נסחף מטה בנפילתו של עולם, והפורענות הזאת, הצליבה הזאת, חלות בים של דם, אלימות, כאב ודמעות. המשרפות של מחנות-הריכוז והררי-הפגרים של מלחמות-העולם הם התחנות בשואה הזאת ובתמורה הזאת. כי השואה היא לידה חדשה.

גורלו של האדם היהודי הוא גם גורלה של אירופה. נפילתה של ויטבסק היא גם נפילתה של פאריז, ונדודי היהודי הם נדודי מיליונים איך-מספר של אנשים עקורים, של נוצרים ויהודים, נאצים וקומוניסטים, אירופים וסינים, של יתומים ורוצחים. נדידה של יחידים, בריחה אינסופית מקצווי אסיה בדרך אירופה אל

אמריקה, זרם אינ־קץ של תמורה, נהר שמעמקיו עמוקים־מחקר ודומה כי אין לקבוע את מגמתו ומחוי־הפצו, אבל מתוך התוהו־והוה והשואה הזאת, הנצחי קם בתפארת לא־שוערה, הוא הנצחי שימיו כימות־עולם ועם זאת חדש הוא בתכלית, לא מן החוץ כי אם מבפנים ומלמטה מזהיר אורו המסתורי של הטבע, הילת־תפארתה האלוהית של השכינה, מנחמת ומרפאת — סודה הנשיי של תמורה.

חסנו הפנימי של שאגאל נוכח מאורעות־עולם אין בו כלל משום שוויון־נפש למתרחש בתקופתו. הצבעים רווי־הכאב של הכפרים הגוועים והפליטים חסרי־הבית בתמונתיו של שאגאל, אָבלם וסבלם עמוקים אולי יותר מאשר ב„גרניקה“ המפורסמת של פיקאסו. שאגאל חסר מיומנטאליות מפני שכל צורה נוקשה, מיומנטאלית גזירה עליה שתתפורר בנהר שוצף כזה של רגש, מפני שהכאב גדול מדי וקירבתו בלתי־האמצעית מרוקנת כל צורה מוגדרת מבפנים. זאת היא התפוררות של עולם שניטל ממנו שיווי־משקלו, של עולם שקרקעו כולה מסודקת סדקי־געש; הנורמות מתמוטטות, נהרי לבה מחריבים את הסדר הקיים, אבל גייזרים של כוח־היצור מונקים מן האדמה המעונה. כי בעצם ההתפוררות הזאת נחשף מישור עמוק יותר של מציאות, המגלה את סודו לאותם השסועים כעולם עצמו, החשים מתוך כך במקורו הנפשי הקדמוני, שהוא גם מקורם שלהם. האלוהי והאנושי הולכים באותה דרך, העולם והאדם אינם שניות שבתוכה זה עומד כנגד זה; הרי הם אחדות בל־תופרד. הירח זורח בנשמתו של כל יחיד, והבית אשר במצחו נפקחת עיניו של האלוהי הרי זה אתה עצמך.

חסנו הפנימי של שאגאל הוא זה של האוהב המשקיף אל הנועלמת האחת המעניקה לו את הידיעה הוודאית שחי הוא גם חי. זאת היא הברית עתיקת־הימים של יהודי ואדם עם האלוהים, שפיון שניטלו ממנו כל גבול וסייג לא די שהוא מציע את עזרתו אלא שהוא גם מקריב עצמו לכל אומה ולכל פרט. בכל אדם בוער סיני, כל אדם נצלב; אך כל אדם הוא גם בריאה ומלואה ובן־האלוהים.

בדומה למיבקעה של הנפש באדם המודרני בכלל, כך גם מיבקעו של שאגאל יותר משהוא מעשה הריהו סבל אמיתו הערומה של האדם, שתקופתנו מעוללת לו מה שהיא מעוללת לכל אדם החי בה באמת־ובתמים. לא נותר מן האנושי כי אם מה שנותר מן האלוהי. חסנו הפנימי של שאגאל הוא חוויתו של אדם שהעולם האלוהי־האנושי נפתח לפניו, מפני שהארצי־האנושי מוצף כל־כך אימתה וסבלה של התמורה עד שרגשותיו יכולים להישאר חיים רק אם תתקיים ותתמיד אחיזתו בלבה של ההווה.